

De invloed van christenen op de overlevingskansen van joden in Nederlandse gemeenten tijdens de Tweede Wereldoorlog: een katholieke paradox?

Peter Tammes en Annika Smits¹

Summary

The influence of Christians on the chances of survival of Jews in Dutch municipalities during World War II: a Catholic paradox?

In the debate about the Holocaust in the Netherlands it is often assumed that Catholics were anti-Semites and that orthodox Calvinists helped Jews. Our results however, show that a higher percentage of Catholics in a Dutch municipality correlates with a higher percentage of Jewish survivors. To explain this surprising finding we first developed new hypotheses based on Durkheims theory of within-group interaction and obedience to group norms. To measure the within-group interaction we looked at the number of preachers in a municipality divided by the number of Catholics. Using this measurement, we did not find any significant effects. Furthermore, analyses of the differences in church protests against the persecution of Jews supported the earlier findings. In the second step we tested hypotheses based upon the idea that the more opportunities people had to help Jews, the more they were likely to help. Opportunities for Catholics to help Jews are measured by the number of Catholic organizations and the number of farmers in their municipality. These opportunities partly explained the positive effect of the percentage of Catholic inhabitants on the chances of survival of Jews. This leaves us still what we call a Catholic paradox.

1. Achtergrond en vraagstelling

De historicus Hirschfeld (1991) berekende dat 27 procent van de joden uit Nederland de vervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog had overleefd. Croes en Tammes (2004) stelden vast dat er in de overlevingspercentages tussen Nederlandse gemeenten grote verschillen bestaan. Om deze verschillen tussen gemeenten te verklaren wordt in dit artikel de invloed van de samenstelling van een gemeente naar kerkelijke gezindte op de overlevingskansen van joden belicht.

Na de oorlog verontschuldigde zowel de Gereformeerde kerken als de Nederlandse Hervormde Kerk en de rooms-katholieke kerk zich voor de antisemitische teksten in bijbel en

preken door de eeuwen heen. De leiding van de Raad van Kerken, die zowel de Gereformeerde kerken als de Nederlandse Hervormde Kerk omvat, stelde in 1979: *'Christenen hebben door een verkeerd gebruik van bepaalde teksten uit de bijbel, door discriminatie, jodenhaat en pogroms mede de weg gebaad, die uiteindelijk is uitgelopen op de vernietigingskampen in Nazi-Duitsland'* (Jansen, 1981: 419). In 1995 erkenden de bisschoppen van de Nederlandse rooms-katholieke kerk dat *'een traditie van theologie en kerkelijk anti-judaïsme heeft bijgedragen tot het ontstaan van een klimaat waarin de 'jood' kon plaatsvinden. Een zogenoemde 'catechese van de verguizing' leerde dat het jodendom na de dood van Christus verworpen zou zijn. Mede door zulke tradities stonden ook in ons land katholieken soms gereserveerd tegenover joden, soms zelfs onverschillig of afkerig'* (Katholiek Nieuwsblad 27 oktober 1995).

Croes en Tammes (2004) vonden in hun studie negatieve effecten van percentages gereformeerden en Nederlands-hervormden in gemeenten op de gemeentelijke percentages joodse overlevenden. Deze gevonden effecten zijn in overeenstemming met de geuite verontschuldiging van de leiding van de Raad van Kerken. Daarentegen vonden Croes en Tammes een positief effect van de percentages katholieken in gemeenten op de gemeentelijke percentages joodse overlevenden. Dit positieve effect is in het licht van de uitspraak van de Nederlandse bisschoppen over anti-judaïsme onder katholieken opmerkelijk te noemen. In dit artikel zullen de eerder gevonden effecten opnieuw en nader worden geanalyseerd. We zullen ons daarbij concentreren op het effect van een katholieke gezindheid onder de niet-joodse inwoners in gemeenten. Onze vraagstelling luidt: hoe kan de positieve invloed van een katholieke gezindheid onder de niet-joodse inwoners in Nederlandse gemeenten op de overlevingskans van joden tijdens de Tweede Wereldoorlog worden verklaard?

Om het door Croes en Tammes gevonden positieve effect van het percentage katholieken nader te analyseren, zijn nieuwe veronderstellingen en hypothesen opgesteld die gebaseerd zijn op Durkheims gedachtegang over de mate van integratie in een groep en het naleven van groepsnormen, en de drijfveren en mogelijkheden van katholieken om joden te helpen. Immers joden hadden hulp nodig van niet-joden om onder te duiken: een onderduikplaats, voedsel(bonnen) en waarschuwingen voor komende razzia's. Menig jood die geen gehoor gaf aan de oproep voor een werkkamp in Oost-Europa, dook aanvankelijk onder in de eigen buurt of gemeente (Presser, 1965: deel 2; De Jong, 1969-1991: deel 6). Buurtbewoners en plaatsgenoten waren dan in eerste instantie de aangewezen personen om hulp te bieden.

2. Data en onderzoeksopzet

Voor de beantwoording van onze vraagstelling moest worden gezocht naar data die voor alle gemeenten zo veel mogelijk vergelijkbaar zijn. Alle teruggevonden plaatselijke registratielijsten met de namen van joden waren in opdracht van de Duitse bezetter met bepaalde instructies gemaakt; ze zijn met elkaar vergelijkbaar. Croes en Tammes (2004) hebben voor 306 gemeenten, van de 496 gemeenten waar in oktober 1941 joden woonden, registratielijsten teruggevonden en het percentage joodse overlevenden bepaald.

In de analyses van dit artikel zullen alleen gemeenten worden opgenomen waarvan het percentage joodse overlevenden is vastgesteld voor 25 of meer 'vol'joodse inwoners.² De reden voor deze beperking is dat in gemeenten waar een klein aantal joden woonde, geringe absolute veranderingen zullen leiden tot grote veranderingen in het percentage joodse overlevenden. Dat maakt de resultaten van analyses moeilijk te duiden.

In oktober 1941 woonden volgens de Rijksinspectie (1942) in 167 Nederlandse gemeenten 25 of meer 'vol'joden. In de analyses worden de hypothesen getoetst met gegevens voor 122 gemeenten met 25 of meer 'vol'joodse inwoners. Voor deze gemeenten werd een lijst gevonden met de namen van hun joodse inwoners, voor de overige 45 niet. Voor deze 122 gemeenten is het laagste percentage overlevenden 4,5 (Harlingen) en het hoogste 79,4 (Castricum). Het gemiddelde overlevingspercentage bedraagt 43,3 en de spreiding rond het gemiddelde is 17,7. Dit gemiddelde is uitgerekend door alle gemeenten, onafhankelijk van het aantal joodse inwoners, even zwaar te wegen.

De hier toe te passen lineaire regressie veronderstelt dat de afhankelijke variabele, hier het percentage joodse overlevenden, normaal is verdeeld. Volgens de Kolmogorov-Smirnov Z-toets ($K-S = 0,635$; $p = 0,815$) is het percentage joodse overlevenden voor deze 122 gemeenten redelijk normaal verdeeld.

We presenteren met name gewogen regressie-analyses: analyses waarin elke gemeente een gewichtscapient heeft die overeenkomt met haar aantal joodse inwoners. Immers het aantal joodse inwoners tussen gemeenten verschilt. Om voor elke gemeente haar gewichtscapient te bepalen, gebruiken we het aantal 'vol'joden op de registratielijsten. Na weging is het aantal cases nog steeds 122 gemeenten. Bijkomend voordeel is dat we de parameters niet hoeven te interpreteren als percentages overlevenden in een gemeente, maar we ze kunnen opvatten als de kans dat een individu overleeft. Aangezien in Amsterdam meer dan de helft van de joodse inwoners van Nederland woonde, en deze stad daarmee veel gewicht in de schaal legt, hebben we ook gewogen analyse uitgevoerd zonder Amsterdam. De 121 gemeenten zijn dan opnieuw gewogen naar hun nieuwe gewichtscapient.

Ter beantwoording van bovengenoemde vraagstelling zullen in dit artikel, naast kerkelijke gezindheid, ook andere kenmerken over de samenstelling van een gemeente worden onderzocht. Gegevens over de samenstelling van een gemeente naar kerkelijke gezindte, beroepsbevolking en verkiezingscijfers zijn te ontleen aan publicaties van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Gegevens over pastoors, communiegangers en katholieke instellingen in gemeenten zijn achterhaald uit de Pius-almanak en adresboeken voor katholieken. Deze bronnen hebben als voordeel dat de data hierin voor de afzonderlijke gemeenten goed vergelijkbaar zijn.

3. Gevoelens van anti-judaïsme onder christenen

3.1 Hypothesen over gevoelens van anti-judaïsme

De eerder aangehaalde citaten van de Raad van Kerken en de bisschoppen van de Nederlandse rooms-katholieke kerk noemden een traditie van anti-judaïsme die bijdroeg aan een klimaat waarin de jodenvervolging kon plaatsvinden. Anti-judaïstische teksten waren eeuwenlang in de katholieke liturgie verweven. In de mate waarin dergelijke teksten door de katholieken werden onderschreven, bestond wel enige variatie. Zo wees een kleine groep katholieken in 1900 het idee af, dat het bloed van christelijke kinderen, ritueel vermoord door joden, in het paasbrood was verwerkt (Konig, 1997). Twintig jaar later begon hun kritiek in bredere katholieke kringen door te dringen (Ramakers, 1990). Desondanks kwamen tal van anti-joodse typeringen nog steeds voor in katholieke periodieken. Een voorbeeld hiervan is het discriminerende verhaal *'Het Jodenjongetje'*, dat in de jaren dertig verscheen in het *Nederlandse Taalboek voor de R.K. lagere school* (Groos, 1997).

Zowel onder katholieken als onder protestanten bestonden irritaties over de onwil van joden om Jezus als de Messias te erkennen (Blom & Cahen, 1995). Vele protestanten meenden daarnaast dat zij, en niet het joodse volk, Gods uitverkorenen waren. Vanuit deze overtuiging baden zij voor de bekering van de joden. Menig protestant vond ook dat er zending onder de joden moest worden bedreven. Tot de Duitse inval waren er geen grote veranderingen in deze houding onder de meeste Nederlandse protestanten ten aanzien van de joden (Konig, 1997).

Onder christenen in Nederland waren gevoelens van anti-judaïsme volop aanwezig. In hoeverre er onder onkerkelijken gevoelens van anti-judaïsme leefden, valt moeilijk te achterhalen. Onkerkelijken waren niet, zoals de meeste gelovigen, sterk georganiseerd en hadden derhalve geen eenduidige uitlaatklep naar de buitenwereld. Wel kan worden verondersteld dat vóór de Tweede Wereldoorlog de liberale politieke partijen, de sociaal-democratische en de communistische partij betrekkelijk veel joodse stemmen trokken en joden naar politieke organen afvaardigden. Veel activiteiten op het terrein van economie, cultuur en vrije tijd ondernamen joden in liberale en socialistische verbanden (Blom & Cahen, 1995). We verwachtten dat onkerkelijken, omdat zij minder negatief stonden tegenover joden, meer geneigd waren joden te helpen dan christenen. Onze eerste hypothese luidt:

1. *Naarmate het percentage onkerkelijken in een gemeente hoger was, zal het percentage joodse overlevenden voor die gemeente hoger zijn geweest.*

Onze volgende veronderstelling is dat onder christenen het anti-judaïsme het sterkst was onder katholieken. De sterk negatieve houding over joden binnen het catholicisme was wel veranderd, maar niet veel. Sommige bisschoppen en priesters zochten in de eerste decennia van de twintigste eeuw toenadering tot de joden in de vereniging Amici Israël. Deze vereniging werd echter in 1928 door de paus verboden. Ook in een aantal praktische omgangsvormen in

Nederland drong de anti-joodse houding van de katholieke kerk door. In 1924 verboden de Nederlandse bisschoppen omgang en huiselijke gemeenschap met joden. Ook het dienen onder een joodse werkgever werd door hen strafbaar gesteld (Blom & Cahen, 1995; Konig, 1997). Daarnaast werden de joden in de katholieke liturgie van vóór de Tweede Wereldoorlog beschouwd als de moordenaars van Christus (Blom & Cahen, 1995). De onderstaande hypothesen volgen uit bovenstaande gedachtegang:

2. *Naarmate het percentage katholieken in een gemeente hoger was, zal het percentage joodse overlevenden voor die gemeente lager zijn geweest.*
3. *Het negatieve effect van het percentage katholieken op het percentage joodse overlevenden in een gemeente is groter dan het negatieve effect van het percentage protestanten.*

Binnen het protestantisme kunnen verder de gereformeerden worden vergeleken met de hervormden. Hoewel in protestantse kring de bestaande visie op de joden en het jodendom gehandhaafd bleef (Konig, 1997), was dit niet het geval onder gereformeerden. In gereformeerde kringen werd de jodenvervolging een appèl aan het geweten van de gereformeerden. Het gebod tot naastenliefde werd uiteindelijk gesteld boven de gedachte dat God met de jodenvervolging zijn eigen bedoeling had (Van Klinken, 1996). Onze volgende hypothese luidt:

4. *Het negatieve effect van het percentage Nederlands-hervormden op het percentage joodse overlevenden in een gemeente is groter dan het negatieve effect van het percentage gereformeerden.*

3.2 Toetsing hypothesen over anti-judaïsme

Voor de toetsing van deze hypothesen zijn gegevens over de godsdienstige samenstelling van gemeenten ontleend aan het CBS, de volkstelling van 1930. In tabel 1 staan de resultaten van regressie-analyses gepresenteerd. De eerste toetsing is die met het percentage onkerkelijken. Uit tabel 1 blijkt dat de invloed van het percentage onkerkelijken in 1930 in een ongewogen analyse niet significant is (zie ook Croes & Tammes, 2004). Het resultaat van een gewogen analyse toont een significant negatief effect van het percentage onkerkelijken op de overlevingskans. De eerste hypothese wordt daardoor niet ondersteund.

Het percentage christenen heeft een onverwacht significant positief effect in de gewogen analyses. Voor het opstellen van onze hypothesen maakten we een verdere opsplitsing van de christenen in katholieken en protestanten, en van protestanten in gereformeerden en Nederlands-hervormden. Of het gevonden positieve effect voor alle christenen geldt, zal nu nader worden bekeken.

Om de tweede en derde hypothese te toetsen is het percentage katholieken in een gemeente genomen. Het percentage protestanten is gelijkgesteld aan het percentage personen behorende tot de Gereformeerde kerken plus het percentage Nederlands-hervormden. De analyse voor het percentage katholieken in tabel 1 leert dat een hoger percentage katholieken in een

Tabel 1: Regressie van percentages joodse overlevenden in gemeenten met 25 of meer 'vol'joden op percentage inwoners van christelijke confessie in 1930 (N=122)

<i>Bivariate regressie</i>	Ongewogen b-coëfficiënt	Gewogen b-coëfficiënt	Gewogen b-coëfficiënt exclusief Amsterdam
Onkerkelijken	-0,072	-0,470***	-0,197*
Christenen	0,033	0,416***	0,373***
Katholieken	0,107~	0,357***	0,256***
Protestanten	-0,127*	0,191**	-0,212**
Gereformeerden	-0,474*	0,353	-0,753**
Nederlands-hervormden	-0,123	0,261**	-0,217*
Gereformeerden (zonder Drenthe, Friesland en Groningen) (n=101)	-0,265	0,996***	-0,345 (n=100)
Nederlands-hervormden (zonder Drenthe, Friesland en Groningen) (n=101)	-0,026	0,385***	-0,137 (n=100)
Katholieken (berekend op bevolking zonder Israëlieten)	0,104~	0,312**	0,237***
Katholieken (zonder Limburg en Noord-Brabant) (n=108)	0,151~	0,481***	0,353*** (n=107)
<i>Multivariate regressie</i>			
Katholieken	0,033	0,447***	0,229**
Gereformeerden	-0,402	0,899***	-0,175

*** = $p < 0,001$; ** = $p < 0,01$; * = $p < 0,05$; ~ = $p < 0,1$.

gemeente significant samengaat met een *hoger* percentage overlevende joden. Dit effect is verkregen in zowel ongewogen als gewogen analyses. Onze tweede hypothese wordt daarmee niet ondersteund.

Een hoger percentage protestanten in een gemeente blijkt in een gewogen analyse samen te gaan met een significant hoger percentage overlevende joden. Er blijkt in deze analyse een effect van de stad Amsterdam aanwezig te zijn. In eenzelfde analyse zonder Amsterdam is het effect namelijk negatief. Onze derde hypothese, dat het negatieve effect van het percentage katholieken in een gemeente op het percentage overlevende joden groter is dan het negatieve effect van het percentage protestanten, wordt met deze resultaten ontkracht. Bovendien heeft het percentage katholieken geen negatief maar een positief effect op de overlevingskans van joden.

Voor de toetsing van de vierde hypothese is het percentage protestanten opgesplitst in hervormden en gereformeerden. Het percentage gereformeerden in 1930 in een gemeente is het percentage inwoners behorende tot de Gereformeerde kerken en het percentage hervormden zijn de inwoners die zich tot de Nederlandse Hervormde Kerk rekenden. In een gewogen analyse blijkt het percentage gereformeerden in een gemeente een positief, maar geen significant effect te hebben. Het effect van hervormden is wel significant positief. In een gewogen analy-

se zonder Amsterdam zijn deze effecten weer negatief; er is dus sprake van een 'Amsterdam-effect'. Het negatieve effect van het percentage gereformeerden is groter dan dat van het percentage hervormden. De vierde hypothese, dat het percentage gereformeerden de overlevingskansen minder zal doen dalen dan eenzelfde percentage Nederlands-hervormden, wordt niet ondersteund door de resultaten van de analyses.

In de provincies Drenthe, Friesland en Groningen woonde een hoger percentage gereformeerden dan landelijk gemiddeld was. Bovendien kregen in deze provincies in juni 1942 vele mannelijke joodse inwoners oproepen voor joodse werkkampen in Nederland (De Jong, 1969-1991: deel 5). Deze kampen werden begin oktober 1942 'leeggehaald' door de bezetter en de gezinsleden van deze mannen moesten uit hun woonplaats naar Westerbork. Daar zette de Duitse kampcommandant deze gezinnen op transport naar Auschwitz. Een gewogen analyse zonder Drenthe, Friesland en Groningen leert dat het percentage gereformeerden een significant positief effect vertoont. Ook in deze analyse is een 'Amsterdam-effect'. In een analyse waarbij Amsterdam is weggelaten is het effect weer negatief maar niet meer significant. Eenzelfde patroon vertonen de analyses voor het percentage Nederlands-hervormden. De b-coëfficiënten van het percentage Nederlands-hervormden zijn kleiner dan die van het percentage gereformeerden. Deze aanvullende analyse ondersteunt niet de gestelde vierde hypothese.

De analyseresultaten spreken tegen de geformuleerde hypothesen over de samenstelling van gemeenten naar kerkelijke gezindte. Met name het positieve effect van het percentage katholieken op de overlevingskansen van joden in de (on)gewogen analyses is opvallend, aangezien onder deze bevolkingsgroep de hoogste mate van anti-judaïsme werd verwacht. Hoe kan worden verklaard dat het percentage katholieken een positief effect heeft?

Terugkomend op het positieve effect van het percentage katholieken in een gemeente zullen enkele aanvullende veronderstellingen worden getoetst. Een eerste aanvullende veronderstelling heeft betrekking op de berekening van het percentage katholieken in een gemeente ter vaststelling van de mate van anti-judaïsme. Voor de vaststelling van anti-judaïsme op een dergelijke manier kan het wellicht beter zijn om bij de percentageberekening het aantal katholieken te delen op het totale bevolkingsaantal minus het aantal Israëlieten in een gemeente.³ De regel in tabel 1 over de effecten van het percentage katholieken, berekend op de totale bevolking in een gemeente minus het aantal Israëlieten, toont dat er geen wezenlijke andere effecten zijn gemeten.

Een tweede aanvullende veronderstelling heeft betrekking op het feit dat in het zuiden van Nederland de percentages katholieken in gemeenten veel hoger zijn dan elders. Deze scheve verdeling binnen Nederland kan de analyse verstoren. Blom en Cahen (1995) menen dat anti-joodse gevoelens en uitingen vooral te vinden zijn in Limburg en Noord-Brabant. Luykx (2000) wijst er bovendien op dat de katholieken in het zuiden mogelijk een andere mentaliteit of aard hadden dan de katholieken in het noorden van het land (vergelijk Vellenga, 1975). De regel in tabel 1 over de effecten van het percentage katholieken buiten Limburg en Noord-Brabant leert evenwel dat in de minder katholieke delen van Nederland een hoger percentage katholieken eveneens significant samengaat met een hoger percentage joodse overlevenden. De bevindingen over katholieken zijn niet toe te schrijven aan een geografische uitzonderlijkheid.

Ten slotte kan worden beweerd dat wellicht de niet-katholieken in 'katholieke gemeenten' joden hielpen. De historicus De Jong (1969-1991: deel 6) beweerde dat gereformeerden oververtegenwoordigd waren onder de jodenhelpers. Dat zou kunnen betekenen dat de gereformeerde inwoners, in een plaats met een relatief grote katholieke bevolking, joden hielpen. Deze derde aanvullende veronderstelling valt te toetsen door zowel het percentage katholieken en het percentage gereformeerden in een analyse op te nemen.

Een ongewogen analyse toont dat het percentage katholieken nog steeds een positief effect vertoont en het percentage gereformeerden een negatief effect; beide effecten zijn echter niet significant. In de gewogen analyse blijkt zowel het percentage katholieken als het percentage gereformeerden de overlevingskans significant te verhogen. Zoals al eerder het geval was, vertekent de stad Amsterdam de effecten van het percentage gereformeerden op de overlevingskans. De gewogen multivariate analyse zonder Amsterdam toont een positief en significant effect van het percentage katholieken, maar het effect van het percentage gereformeerden is nu negatief en niet significant. De resultaten van de multivariate analyse ondersteunen niet de derde aanvullende veronderstelling.

Ook de analyseresultaten van toetsingen van aanvullende veronderstellingen spreken tegen de geformuleerde hypothese over het aandeel katholieken in een gemeente en het percentage joodse overlevenden. Ter verklaring van het samengaan van een hoger percentage katholieken met een hoger percentage overlevenden kan worden geopperd dat indien katholieken zelden aan godsdienstoefeningen deelnamen of met de pastoor in contact kwamen, zij mogelijk minder sterk de katholieke normen en waarden aanhingen.

4. Normen en drijfveren onder katholieken

4.1 *Hypothesen over pastoorsdichtheid*

Volgens Durkheim heeft de mate waarin men in een bepaalde groepering is geïntegreerd, invloed op de mate waarin men normen uit deze groepering overneemt. Mensen die hechter in een groep zijn geïntegreerd, zullen zich de binnen die groep levende opvattingen meer eigen maken en de normen van die groep sterker naleven dan mensen die minder hecht zijn geïntegreerd (Durkheim, 1951; vergelijk Ultee, Arts & Flap, 1992).

Cartens (1980) omschrijft zijn jeugd jaren in het vooroorlogse katholieke Roosendaal als een tijd die volgens vaste regels verliep. De kerkklokken riepen de katholieken naar de mis in de kerk van de eigen parochie (Van der Plas & Roes, 1973). Naast de zondagse kerkgang en de rouw- en trouwmissen waren er speciale gelegenheden en feestdagen die in de kerk met de pastoor werden gevierd. In maart begon het veertigdaagse vasten. De 'goede week' voor Pasen hield de katholieken uren in de kerk (Cartens, 1980), en in die week zaten de banken bij iedere biechtstoel vol wachtenden (Van der Plas & Roes, 1973).

De mate van hechtheid met de kerk in een gemeente blijkt onder meer uit het aantal katholieken dat één pastoor onder zijn hoede had. Pastoors vormden een schakel tussen het

episcopaat en 'het gewone kerkvolk'. Deze geestelijken hadden van oudsher veel gezag over de gelovigen (Cammaert, 1994). Met hun preken bereikten zij veel katholieken. Daarnaast voerden zij van dag tot dag gesprekken met gelovigen. De pastoorsdichtheid kan de gehechtheid van de katholieken met hun kerk weergeven en vormt daarmee een indicator voor de naleving van normen. Een hogere pastoorsdichtheid zal hebben geleid tot een frequenter contact tussen pastoren en gelovigen, waardoor de rooms-katholieke kerk via de pastoor meer 'grip' had op haar achterban. We verwachten dan ook dat naarmate de pastoorsdichtheid hoger was, de katholieken in een gemeente sterker anti-judaïstische normen aanhingen. Onze vijfde hypothesen luidt dan:

5. *Naarmate de pastoorsdichtheid in een gemeente hoger was, zal het percentage joodse overlevenden voor die gemeente lager zijn geweest.*

4.2 Toetsing van hypothese over pastoorsdichtheid

Voor het vaststellen van het aantal pastoren in een gemeente tijdens de bezetting, is de Pius-almanak van 1943 geraadpleegd. Deze bevat de parochiële indeling van Nederland en een alfabetisch overzicht van katholieke geestelijken met de naam van het dorp of de stad waar zij pastoor zijn. Beide opsommingen zijn met elkaar vergeleken om een zo fijn mogelijk beeld te krijgen van het aantal pastoren per gemeente.

Er bestaat geen canonieke wet betreffende het aantal parochianen dat maximaal onder de hoede van één pastoor mag vallen. Desondanks kan als vuistregel worden gesteld dat 5.000 parochianen maximaal is (Mulder, 1942). Op het niveau van de parochie (een grote gemeente kent meerdere parochies) bestaan volgens cijfers in de Pius-almanak grote afwijkingen van deze regel. Op gemeenteniveau wordt de regel minder geschonden. Een berekening van het aantal pastoren in 1943 op het aantal katholieken in 1947⁴ leert dat in negen procent van de 122 gemeenten geen pastoor was aangesteld. Er woonden in deze gemeenten toen wel katholieken. De pastoorsdichtheid in deze gemeenten is op nul gesteld. In 24 procent van de gemeenten had één pastoor meer dan 5.000 katholieken onder zich. Aan de andere kant had in 16 procent van de gemeenten één pastoor minder dan 1.000 katholieke inwoners onder zich. In zeven procent van de gemeenten waren er per pastoor 500 of minder gelovigen. In het laatste geval ging het om gemeenten met een kleine katholieke gemeenschap waar één pastoor was aangesteld. Tussen de gemeenten bestonden aanzienlijke verschillen in pastoorsdichtheid. Het gemiddelde is 0,59, dat wil zeggen: één pastoor op 1.695 katholieke inwoners.

In eerder onderzoek van Croes en Tammes (2004) vertoonde de pastoorsdichtheid in een ongewogen analyses een significant negatief effect op het percentage joodse overlevenden. Een gewogen analyse, gepresenteerd in tabel 2, toont geen significant effect. In het parochieoverzicht in de Pius-almanak is per parochie het aantal communiegangers vermeld. Een nauwkeurigere toets is die met het aantal communiegangers per pastoor in een gemeente. Deze gelovigen volgden waarschijnlijk beter de katholieke normen en richtlijnen. Een gewogen analyse laat geen significante effecten zien van het aantal communiegangers per pastoor op het percentage joodse overlevenden in een gemeente.

Tabel 2: *Regressie van percentages joodse overlevenden in gemeenten met 25 of meer 'vol'joden op pastoorsdichtheid en parochiegeestelijken dichtheid (N=122)*

<i>Bivariate regressie</i>	Gewogen b-coëfficiënt	Gewogen b-coëfficiënt exclusief Amsterdam
Pastoorsdichtheid 1943 op 1000 katholieken	0,476	-2,975
Pastoorsdichtheid 1940 op 1000 communiciegangers	1,460	-1,266
Parochiegeestelijkendichtheid 1940 op 1000 communiciegangers	-0,680	-1,369
Parochiegeestelijkendichtheid 1940 op 1000 communiciegangers (zonder Limburg en Noord-Brabant) (n=108)	-0,479	-1,188 (n=107)

Pastoors werden bijgestaan tijdens hun werkzaamheden door kapelaans. Het aantal kape-laans per parochie is eveneens te vinden in de Pius-almanak. Een nog nauwkeurigere toets is een berekening van de zogenaamde parochiegeestelijkendichtheid, te weten het aantal pastoors én kapelaans op 1.000 communiciegangers in een gemeente. Hoewel de samenhang nu negatief wordt, is er evenmin sprake van een significante samenhang. Zonder Limburg en Noord-Brabant in de analyse blijft de samenhang negatief en niet significant.

De gewogen analyses zonder Amsterdam vertonen wel een eenduidig negatief effect, maar dit effect is niet significant. De hypothese over de pastoorsdichtheid wordt niet ondersteund door de strengere toetsen. Deze toetsen over de mate van hechtheid en het naleven van katholieke normen geven daarmee geen afdoende verklaring voor de eerder gevonden positieve samenhang van het percentage katholieken met het percentage overlevenden.

In de volgende paragraaf laten we de hypothese vallen dat de anti-judaïstische geloofsinhoud van een kerkelijke gezindte de overlevingskansen van joden verminderde. De nadruk komt dan te liggen op het tijdstip en de inhoud van protesten van de rooms-katholieke kerk tegen de vervolging van joodse inwoners.

4.3 Protest rooms-katholieke kerk tegen de jodenvervolging

Na de opheffing van talrijke katholieke organisaties door de bezetter verschoof in 1942 het standpunt van het episcopaat. Een meer humanitaire en zedelijke benadering verving de kerkelijke belangen en godsdienstige argumenten (Manning, 1978).

In november 1940 informeerden de protestantse kerken of de rooms-katholieke kerk zich wilde aansluiten bij het protest tegen de ariërverklaring. Aartsbisschop De Jong voelde hier wel voor (Aukes, 1956). De bisschoppen van Breda en Den Bosch maakten echter bezwaar tegen een openlijk protest. Daardoor bleef een episcopaal protest uit (Cammaert, 1994).

Begin 1942 uitte de rooms-katholieke kerk wel gezamenlijk met de protestantse kerken, in het zogenaamde Inter Kerkelijk Overleg (IKO), haar bezorgdheid over de situatie van de joden. Dit gemeenschappelijke optreden, tijdens een audiëntie bij de secretaris-generaal van

Justitie, was het eerste katholieke protest waarin de jodenvervolging in het algemeen werd verworpen. Het kreeg een vervolg in februari 1942 tijdens de audiëntie van het IKO bij *Reichskommissar* Seyss-Inquart.

Op 11 juli 1942 stuurde het IKO een telegram naar *Reichskommissar* Seyss-Inquart, generaal Christiansen en de *Generalkommissar* Rauter en Schmidt met een protest tegen de massale deportaties van joden uit hun woonplaats naar het doorvoerkamp Westerbork en vandaar naar kampen in Oost-Europa. Een paar dagen later deelde de waarnemend secretaris van de Algemene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk aan de overige ondertekenaars van het telegram mee, dat Schmidt besloten had om de bekeerde joden vrij te stellen (Touw, 1946: deel 2). Desondanks werd dit telegram van de kansel afgekondigd op zondag 26 juli 1942 in de hervormde en katholieke kerken.

In een reactie op het voorlezen van het telegram binnen de kerkmuren, verklaarde Schmidt in een nationaal-socialistische partijvergadering op 2 augustus 1942 dat de katholieke joden nog die week naar het 'Oosten' gedeporteerd dienden te worden (Kempner, 1969). Dezelfde dag verzocht aartsbisschop De Jong in een telegram aan Seyss-Inquart om '*Barmherzigkeit*' (Aukes, 1956: 389). Op 23 augustus vroeg de aartsbisschop namens het episcopaat in een rekest bij Seyss-Inquart om voor de katholieke joden dezelfde uitzondering toe te passen als voor de protestantse joden. In een telegram van 27 augustus werd dit verzoek herhaald. Seyss-Inquart gaf geen antwoord op dit rekest, noch op de twee telegrammen.

Hoewel aartsbisschop De Jong diep was geraakt door de strafactie van de Duitse bezetter tegen de katholieke gedoopte joden, wijzigde hij zijn houding niet. In een mededeling van 16 december 1942 spoorde de aartsbisschop zijn geestelijken aan om de katholieke joden die nog in Nederland waren, meest gemengd gehuwden, in alles te helpen (Stokman, 1945). Blijkbaar was de katholieke norm over joden tijdens de oorlogsjaren veranderd, al dan niet als gevolg van het wegvoeren van 92 katholieke joden in augustus en september 1942.

De kerken hebben nog een gezamenlijk protest bij Seyss-Inquart ingediend. Dat handelde over het wegvoeren van jonge mensen en '*het ten doode vervolgen van joodsche medeburgers*'. Dit protest werd op 17 februari 1943 afgelezen van de kansel in alle kerken, met uitzondering van de Gereformeerde kerken (Snoek, 1990: 105-106). De katholieke geestelijkheid las niet alleen het protest af, maar benadrukte dat '*medewerking in deze in geweten ongeoorloofd is*' (Stokman, 1945: 267). Daarmee was dit katholieke protest stelliger dan het Nederlands-hervormde protest (Konig, 1997). In een studie naar de georganiseerde illegaliteit stelt Cammaert (1994) dat na dit protest veel katholieke geestelijken begrepen dat de tijd was gekomen om de daad bij het woord te voegen. Zo bleek toen een aantal katholieke politieagenten in Enschede en Utrecht, op grond van het in de kerk voorgelezen schrijven, weigerde om joden en jeugdige personen op te pakken (Smeets, 1988).

Dit protest werd herhaald in een instructie van 12 mei 1943 aan de geestelijkheid, nu over politieambtenaren en ambtenaren werkzaam op arbeidsbureaus (Stokman, 1945). Hoewel deze instructie niet uitdrukkelijk joden noemt, dienden ambtenaren zich via gewetensbezwaren te laten ontheffen van het opsporen, arresteren en voorgeleiden van studenten, arbeidsonwilligen, beroepsmilitairen en stakers (Stokman, 1945).

Aangezien de katholieke kerken in Nederland zich stilliger en duidelijker uitspraken tegen de vervolging van joden en andere landgenoten in februari 1943 en zij dat protest in mei van dat jaar herhaalden in een instructie aan geestelijken (Cammaert, 1994), kan een zesde hypothese worden opgeworpen:

6. *De samenhang tussen het percentage katholieken in een gemeente en het percentage joodse overlevenden zal ná maart 1943 groter zijn geweest dan vóór maart 1943.*

4.4 Toetsing van hypothese over rooms-katholieke protesten

Om de zesde hypothese te toetsen is wederom het percentage katholieken van een gemeente in 1930 in de analyse opgenomen. Het percentage joodse overlevenden in een gemeente is opgesplitst in overlevenden vóór en ná 1 maart 1943. Dit is gedaan aan de hand van de sterf-tedata in het gedenkboek *In memoriam-Lezecher*. Het percentage slachtoffers vóór 1 maart 1943 is het aantal joden dat was vermoord vóór 1 maart 1943 in concentratie- en vernietigingskampen, gedeeld door het aantal joden dat in de betreffende gemeente geregistreerd stond. Het percentage slachtoffers ná 1 maart 1943 is het aantal joden dat ná 1 maart is vermoord gedeeld door het aantal joden dat op 1 maart nog in leven was. De percentages overlevenden voor beide tijdsmomenten zijn verkregen door van 100 het slachtofferpercentage af te trekken.

Tabel 3 toont dat in een gewogen analyse het percentage katholieken in een gemeente een significant positief verband heeft met het percentage joodse overlevenden. Dit verband bestaat zowel voor de periode tot 1 maart 1943, als voor de periode ná 1 maart 1943. De gevonden b-coëfficiënten zijn groter voor de berekeningen op het percentage overlevenden ná 1 maart 1943. Deze analyses lijken de gestelde hypothese te ondersteunen. Een gewogen analyse zonder Amsterdam toont echter andere cijfers. Hoewel de samenhang nog steeds significant positief is, vertonen de gevonden b-coëfficiënten voor de berekeningen op het percentage overlevenden vóór 1 maart 1943 een groter effect van het percentage katholieken. Deze laatste bevinding strookt niet met de gestelde hypothese. De regel in tabel 3 over de effecten van het percentage katholieken berekend op de totale bevolking in een gemeente minus het aantal Israëlieten toont soortgelijke resultaten. Deze toetsen geven daarmee eveneens geen afdoende verklaring voor de eerder gevonden positieve samenhang van het percentage katholieken met het percentage joodse overlevenden.

Een mogelijke andere verklaring voor de onverwacht positieve samenhang van het percentage katholieken is gelegen in de antinationaal-socialistische normen onder katholieken. Vóór de bezetting van Nederland waarschuwde de rooms-katholieke kerk immers reeds voor het nationaal-socialistische gevaar. De geestelijken ontraadden katholieke kerkgangers het lidmaatschap en het stemmen op de Nationaal Socialistische Beweging (NSB). Tijdens de bezetting lag in het verlengde van de strijd tegen de aantasting van de rooms-katholieke zuil, het verzet tegen de nationaal-socialistische instellingen en organisaties (Cammaert, 1994). Met deze veronderstelling verlaten we de eerdere veronderstellingen over anti-judaïsme en pro-

Tabel 3: *Regressie van percentages joodse overlevenden tot en ná 1 maart 1943 in gemeenten met 25 of meer 'vol'joden op percentages katholieken (N=122)*

<i>Bivariate regressie</i>	Gewogen b-coëfficiënt		Gewogen b-coëfficiënt exclusief Amsterdam	
	Tot 1 maart 1943	Na 1 maart 1943	Tot 1 maart 1943	Na 1 maart 1943
Katholieken	0,220***	0,349***	0,257***	0,185***
Katholieken (berekend op bevolking zonder Israëlieten)	0,219***	0,290***	0,240***	0,172***

*** = $p < 0,001$.

testen tegen anti-joodse maatregelen. De veronderstellingen verschuiven in de volgende paragraaf naar antinationaal-socialistische sentimenten onder katholieken.

4.5 Steun aan nationaal-socialistische groeperingen

Veel van de anti-joodse maatregelen tijdens de bezetting waren van bovenaf door de bezetter bepaald. Het bieden van steun aan groeperingen die anti-joods beleid voorstonden, was echter wel een vrije keuze (Smits, 2003). Vóór de bezetting stond de NSB een anti-joods beleid voor en tijdens de bezetting konden burgers zich aanmelden om als vrijwilliger te dienen in de nationaal-socialistische Vrijwillige Hulp Politie (VHP). Het als verwerpelijk beschouwen van anti-joods beleid en maatregelen was wellicht genoeg om deze niet te ondersteunen.

Sinds de invoering van algemeen kiesrecht in Nederland na de Eerste Wereldoorlog hebben in Nederland rechtsautoritaire politieke groeperingen bestaan. In de jaren twintig behaalden ze slechts een gering aantal stemmen bij verkiezingen (Minderaa, 1982). In het Nederland van de jaren dertig was de NSB veruit de grootste politieke partij met een rechtsautoritair programma. In het midden van de jaren dertig ging de NSB zich minder oriënteren op het Italiaanse fascisme en meer op het Duitse nationaal-socialisme (De Jong, 1969-1991: deel 1; Kooy, 1982). Onder de groep NSB-leden vond de uit Duitsland overgewaaide rassenleer veel weerklank. Dit bleek bij een toespraak van Mussert onder 9.000 aanhangers in Amsterdam in oktober 1938. Toen Mussert vroeg 'zijn wij antisemiet, ja of neen?', antwoordden de aanwezigen met een juichend 'ja' (De Jong, 1969-1991: deel 1, 330). Enkele maanden later werd binnen de NSB niet meer het 'internationale jodendom' maar 'het joodse volk' tot vijand bestempeld (De Jong, 1969-1991: deel 1).

Hoewel de katholieke geestelijkheid zich in 1934 uitsprak tegen het nationaal-socialisme (Stokman, 1945), was het de rooms-katholieke kerk niet vreemd voortdurend te waarschuwen voor allerlei gevaren waaronder communisme, liberalisme en socialisme (Schulten, 1995). Om deze uitspraak kracht bij te zetten, weigerde de rooms-katholieke kerk de katholieke NSB-leden vanaf 1936 de sacramenten.

In tabel 4 zijn correlatieberekeningen weergegeven tussen de percentages katholieken in een gemeente in 1930 en verschillende verkiezingsuitslagen van de NSB. De verkiezingsuitslagen zijn verkregen uit (on)gepubliceerde bronnen van het CBS. Geen van de correlaties toont een significante samenhang tussen het percentage katholieken en de percentages behaalde stemmen door de NSB in de 122 gemeenten die in ons onderzoek zijn opgenomen. In gemeenten met een hoger percentage katholieken was de steun voor de NSB blijkbaar niet beduidend groter.

Tabel 4: Correlaties van percentages katholieken met percentages stemmen op de NSB en aantal VHP'ers op 1.000 inwoners in 122 gemeenten

	katholieken 1930	katholieken 1930 (berekend zonder Israëlieten)
Stemmen op NSB 1935	0,134	0,132
Stemmen op NSB 1937	0,008	0,007
Stemmen op NSB 1939	0,090	0,090
VHP'ers per 1.000 inwoners	-0,197*	-0,195*

* = $p < 0,05$.

Met de oprichting van de VHP wilde de bezetter een bondgenoot creëren die de reguliere politie diende te ondersteunen. De VHP bestond uit Nederlandse vrijwilligers die lid waren van een nationaal-socialistische organisatie. Uit archiefonderzoek bleek dat de VHP in ieder geval in Amsterdam en Utrecht was betrokken bij het van huis ophalen van joden. De relatieve sterkte van de VHP verschilde aanzienlijk per gemeente (Croes & Tammes, 2004). In gemeenten waar relatief meer katholieken en gereformeerden woonden was de belangstelling onder de bevolking om te solliciteren naar vrijwillige hulpagent geringer, zo blijkt uit voorgaande analyses (Croes & Tammes, 2004). Uit de correlatieberekeningen, gepresenteerd in tabel 4, blijkt dat de percentages katholieken in een gemeente significant negatief samenhangen met het relatieve aantal aangestelde VHP-agenten onder de bevolking.

In aansluiting op deze resultaten verwachten we dat een hogere mate van ondersteuning van de VHP in een gemeente een negatief effect zal hebben op het percentage joodse overlevenden binnen deze gemeente. Bovenal verwachten we dat het effect van het percentage katholieken op deze overlevingskans afneemt. Deze verwachting staat uitgeschreven onder de volgende hypothese:

- Als er rekening wordt gehouden met het relatieve aantal VHP-agenten in een gemeente, dan zal het effect van het percentage katholieke inwoners kleiner zijn dan wanneer hier geen rekening mee wordt gehouden.*

4.6 Toetsing van hypothese over steun aan nationaal-socialistische groeperingen

Om de zevende hypothese te toetsen is naast het percentage katholieken het relatieve aantal aangestelde VHP-agenten onder de bevolking in de analyse opgenomen. Het relatieve aantal VHP'ers onder de bevolking heeft in model 1 van tabel 5 een negatief maar geen significant effect. Het percentage katholieken is bovendien nog steeds positief en even significant als in het bivariate model 0. Deze zevende hypothese wordt niet ondersteund door deze resultaten.

5. Mogelijkheden en gelegenheden om joden hulp te bieden

5.1 Hypothesen over mogelijkheden en gelegenheden van katholieken om joden te helpen

In de voorgaande paragrafen zijn diverse hypothesen getoetst over normen en drijfveren onder katholieken om joden hulp te bieden. De bevindingen klopten vaak niet met de veronderstellingen. De hulp aan joden kan succesvol zijn geweest naar gelang de mogelijkheden van de helpers.

In deze paragraaf opperen we dat personen naast drijfveren ook mogelijkheden of gelegenheden moeten hebben om hulp te kunnen bieden (vergelijk De Graaf, Need & Ultee, 2000; Ultee 2001; Croes & Tammes, 2004). Wellicht zijn de mogelijkheden en gelegenheden in gemeenten met relatief meer katholieken van groter belang geweest dan de normen die aanspoorden tot het bieden van hulp. In de literatuur zijn diverse aanwijzingen gevonden onder welke mogelijkheden en gelegenheden joden hulp kregen.

Cammaert (1994) wees in zijn studie over illegaliteit in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog op een sterk ontwikkeld maatschappelijk leven dat de totstandkoming en groei van onderduikorganisaties bevorderde. Veel van deze maatschappelijke organisaties en instellingen stonden onder katholiek toezicht. Zo maande bijvoorbeeld aartsbisschop De Jong de besturen van de katholieke ziekenhuizen om geen opgave van joodse patiënten te geven aan de bezetter (De Jong, 1969-1991: deel 6). Naast het tegenwerken van Duitse maatregelen boden katholieke instellingen zoals ziekenhuizen, gestichten, kloosters, weeshuizen en pensionaten mogelijkheden om joden onderduik te verschaffen. De achtste hypothese luidt:

8. *Als er rekening wordt gehouden met het aantal katholieke instellingen in een gemeente, dan zal het effect van het percentage katholieke inwoners kleiner zijn dan wanneer hier geen rekening mee wordt gehouden.*

Cammaert (1994) schreef dat met name de jeugdorganisaties een rijk reservoir van potentiële illegale medewerkers vormden. De negende hypothese luidt dan:

9. *Als er rekening wordt gehouden met het aantal katholieke jeugdverenigingen in een gemeente, dan zal het effect van het percentage katholieke inwoners kleiner zijn dan wanneer hier geen rekening mee wordt gehouden.*

In Limburg vonden naar verhouding de meeste onderduikers onderdak bij boeren, zo concludeerde Cammaert (1994). Het uitgangspunt van de Limburgse illegaliteit was bovendien om onderduikers zoveel mogelijk onder te brengen in de eigen regio. Menig jood die geen gehoor gaf aan de oproep voor een werkkamp in Oost-Europa, dook aanvankelijk onder in de eigen buurt of gemeente (Presser, 1965: deel 2; De Jong, 1969-1991: deel 6). Uit diverse lokale studies bleek ook dat joden onderduik vonden bij boeren (Smits, 2003). De tiende hypothese is:

10. *Als er rekening wordt gehouden met het aantal boerderijen in een gemeente, dan zal het effect van het percentage katholieke inwoners kleiner zijn dan wanneer hier geen rekening mee wordt gehouden.*

Naast katholieke organisaties en de aanwezigheid van boerderijen boden alledaagse contacten tussen joden en niet-joden mogelijkheden voor joden om onderduik te vinden. Gemengde huwelijken, kinderen uit gemengde huwelijken en bekeerde joden geven in een gemeente de netwerken tussen joden en niet-joden weer (vergelijk Croes & Tammes, 2004). De elfde hypothese luidt dan:

11. *Als rekening wordt gehouden met contacten tussen joden en niet-joden in een gemeente, dan zal het effect van het percentage katholieke inwoners kleiner zijn dan wanneer hier geen rekening mee wordt gehouden.*

5.2 Toetsing hypothesen over mogelijkheden en gelegenheden van katholieken

In deze paragraaf toetsen we hypothesen 8 tot en met 11. In het *adresboek voor Rooms-Katholiek Nederland* van 1933 is het aantal katholieke kloosters, gestichten, pensionaten, retraitehuizen, weeshuizen en scholen per gemeente geturfd; dat noemen we het aantal katholieke instellingen.⁵ In de *Pius-almanak* staan alle plaatselijke afdelingen van de katholieke jonge middenstandsvereniging, de katholieke jongemannencentrale, de jonge werkmans en de St. Joseph-gezellenvereniging; dat noemen we het aantal katholieke jongemannenverenigingen in een gemeente. Met deze gegevens kunnen we hypothesen 8 en 9 toetsen

Tabel 5 toont de resultaten van een gewogen regressie-analyse. Model 0 toont het positieve en significante bivariate effect van het percentage katholieken. In een volgende analyse is naast het percentage katholieken in een gemeente het aantal katholieke instellingen bijgevoegd. In model 2a is te zien dat het aantal katholieke instellingen een significant maar negatief effect vertoont. Het percentage katholieken is nog even significant als in model 0, maar het effect is kleiner geworden. De achtste hypothese wordt gedeeltelijk ondersteund door deze resultaten. Model 2b toont het significante negatieve effect van het aantal katholieke jonge-

mannenverenigingen. Het percentage katholieken vertoont ook in deze toets een kleiner effect dan in model 0, maar dit effect is nog steeds even significant. De negende hypothese wordt daarmee gedeeltelijk ondersteund.

Om de tiende hypothese te toetsen hebben we het percentage van de beroepsbevolking nodig dat werkzaam is in de landbouw. Dit percentage kan ons mogelijk een afspiegeling geven van gemeenten met meer en minder boerderijen. De volkstelling van 1930 verschaft ons dit percentage. Model 3 van tabel 5 toont dat het percentage overlevenden stijgt naarmate een groter deel van de beroepsbevolking in de landbouw werkzaam was. Het percentage katholieken vertoont eveneens nog een even positief en een even significant effect als in model 0. De tiende hypothese wordt niet ondersteund door deze resultaten.

De zogenaamde 'kwart'- en 'half'-joden vormden contactpunten tussen joden en niet-joden. Zij hadden in ieder geval twee niet-joodse grootouders en daarmee niet-joodse familie. Deze joden werden niet door de bezetter vervolgd, in tegenstelling tot de zogenaamde 'vol'-joden. De aantallen 'half'-joden en 'kwart'-joden in elke gemeente van Nederland zijn door de Rijksinspectie van het Bevolkingsregister in 1942 gepubliceerd. De aantallen veilige 'half'-joden en 'kwart'-joden deelden we door het aantal bedreigde 'vol'-joden in een gemeente en noemen we het percentage 'kwart'- en 'half'-joden. Met dit percentage toetsen we hypothese 11. In model 4 is te zien dat het percentage 'kwart'- en 'half'-joden een positief significant effect vertoont. Het percentage katholieken is nog even significant als in model 0, maar het effect is iets kleiner geworden. De elfde hypothese wordt gedeeltelijk ondersteund door deze resultaten.

Tabel 5: Gewogen regressie van percentages joodse overlevenden in gemeenten met 25 of meer 'vol'-joden op indicatoren voor anti-judaïsme, steun aan nationaal-socialisme en mogelijkheden en gelegenheden om joden te helpen (N=122)

Predictoren	Model 0	Model 1	Model 2a	Model 2b	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6
Intercept	21,197***	25,620***	34,186***	34,036***	20,349***	18,394***	30,232***	38,610***
<i>Anti-judaïsme</i>								
Percentage katholieken	0,357***	0,355***	0,280***	0,277***	0,341***	0,277***	0,257***	0,156*
Percentage gereformeerden								-0,739**
<i>Steun nationaal-socialisme</i>								
Aantal VHP'ers op 1.000 inwoners		-7,745						
<i>Mogelijkheden</i>								
Katholieke instellingen			-0,167***				-0,134***	-0,172***
Katholieke jongemannen-verenigingen				-0,736***				
Percentage werkzaam in landbouw					0,368***		0,076	0,142
Percentage 'half'- en 'kwart' joden						0,333***	0,145*	0,174**
Adjusted R Square	0,187	0,194	0,490	0,449	0,284	0,324	0,505	0,529

*** = $p < 0,001$; ** = $p < 0,01$; * = $p < 0,05$.

De laatste toetsen die we hier beschrijven zijn multivariate analyses bestaande uit variabelen waarvan we het effect eerder hebben getoetst. In deze multivariate analyses bekijken we in hoeverre het effect van het percentage katholieke inwoners significant en positief blijft. De keuze voor de variabelen in deze toets is empirisch van aard; alleen variabelen met een significant effect op de overlevingskans worden opgenomen in dit model. De eerste multivariate analyse omvat naast het percentage katholieken, het aantal katholieke instellingen, het percentage van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw en het percentage 'kwart'- en 'half'-joden. In model 5 van tabel 5 staan de analyseresultaten van deze toets. Hoewel de b-coëfficiënt van het percentage katholieken kleiner is geworden, is het significantieniveau nog steeds gelijk aan dat in model 0. Deze toets is tevens uitgevoerd zonder Limburg en Noord-Brabant. De resultaten waren niet wezenlijk verschillend van die zijn getoond in model 5.

In model 6 is tevens opgenomen het percentage gereformeerden. De historicus De Jong en anderen (zie Moore, 1998) wezen erop dat gereformeerden vaak waren betrokken bij jodenhulp. Bovendien toonden eerdere analyses, gepresenteerd in tabel 1, een significant effect van het percentage gereformeerden op de overlevingskans. In deze tweede multivariate analyse is de b-coëfficiënt van het percentage katholieken flink lager geworden en is het effect bovendien minder significant dan in model 0. Een analyse met dit model zonder Amsterdam toonde hetzelfde resultaat. Er is dus geen sprake van een zogenaamd 'Amsterdam-effect'.

6. Conclusie en discussie

Croes en Tammes (2004) vonden in hun studie een positief effect van de percentages katholieken in gemeenten op de gemeentelijke percentages joodse overlevenden. Dit positieve effect is in het licht van de uitspraak van de Nederlandse bisschoppen over vooroorlogs anti-judaïsme onder katholieken opmerkelijk te noemen. In nadere analyses vonden wij opnieuw positieve effecten van het percentage katholieken op de overlevingskans van joden. Hoe kan deze positieve invloed van een katholieke gezindheid onder de niet-joodse inwoners in Nederlandse gemeenten op de overlevingskans van joden worden verklaard?

Om deze vraag te beantwoorden hebben we hypothesen opgesteld over andere of verschuivende normen en drijfveren onder katholieken. De pastoordichtheid in een gemeente, als maat voor gehechtheid van de katholieken met hun kerk, had geen effect op het percentage joodse overlevenden. Ook was er geen duidelijk verschil te zien in het effect van het percentage katholieken op het percentage joodse overlevenden, wanneer de periode tot 1 maart 1943 en de periode ná 1 maart 1943, apart werden geanalyseerd. We beoogden hiermee het effect te meten van het protest tegen de jodenvervolging dat van de kansel in de katholieke kerken werd gepredikt. Een antinationaal-socialistische houding onder katholieken werd gevonden in een significant negatieve samenhang tussen het percentage katholieken en het relatief aantal agenten van de Vrijwillige Hulp Politie (VHP) in gemeenten. In een regressie-analyse tezamen met het relatief aantal VHP'ers bleef het effect van het percentage katholieken op de overlevingskansen van joden echter onveranderd.

We beargumenteerden dat naast normen en drijfveren ook mogelijkheden en gelegenheden van katholieken een rol speelden. Een aanvulling op Smits (2003) was het opnemen van een maat voor de aanwezigheid van boerderijen in een gemeente. In een regressie-analyse tezamen met het percentage landbouwers bleef het effect van het percentage katholieken op de overlevingskans echter onveranderd. De mate van contact tussen joden en niet-joden bleek wel een belangrijke mogelijkheid te zijn. Het positieve effect van het percentage katholieken in een gemeente werd kleiner én minder significant in een regressie-analyse tezamen met het percentage 'kwart'- en 'half'joden.

Ten slotte is een eindmodel gepresenteerd met naast het percentage katholieken, het percentage gereformeerden, het aantal katholieke instellingen, het percentage landbouwers en het percentage 'kwart'- en 'half'joden. In dit model werd het effect van het percentage katholieken kleiner én minder significant. Hoewel we het significante positieve effect van het percentage katholieken in een gemeente op de overlevingskans van joden in die gemeente hiermee gedeeltelijk hebben kunnen verklaren, is de katholieke paradox nog niet opgelost. Welke richting kunnen we opgaan om deze paradox nader te verklaren?

Allereerst wijzen we nogmaals op de effecten die we vonden in tabel 5. In model 2a en 2b namen we, als maat voor de mogelijkheden die katholieken hadden om joden in hun gemeente te helpen, de aantallen katholieke instellingen en katholieke jongemannenverenigingen in een gemeente op. Beide indicatoren tonen een negatief effect op het percentage joodse overlevenden. Tegelijkertijd neemt het effect van het percentage katholieken af. Dit resultaat kan zich voordoen wanneer in gemeenten meer katholieken woonden en zij zich minder sterk organiseerden.

Pennings (1991) geeft in zijn studie naar lokale verschillen in verzuiling en ontzuiling twee mogelijke verklaringen voor een hogere verenigingsdichtheid in religieus gemengde gemeenten. Ten eerste, de aanwezigheid van verschillende achterbannen tegelijkertijd. Ten tweede, religieus gemengde gemeenten zijn vaak grote gemeenten. Deze mogelijke verklaringen van Pennings in ogenschouw nemend in een partiële correlatieberekening tussen het aantal opgerichte katholieke instellingen en het percentage katholieken in een gemeente, waarbij is gecontroleerd voor de logaritme van het aantal katholieke inwoners ($r = -0,134$, $p = 0,142$; $df = 119$), geeft een aanwijzing voor de gevonden effecten. Hoewel deze samenhang niet significant is, is hij wel negatief en wijst hij erop dat in gemeenten met veel katholieke inwoners, en waar katholieken ook nog eens een relatief groot deel van de bevolking uitmaken, zij zich minder sterk organiseren. Gezien deze achterliggende patronen brengt onderzoek naar katholieke instellingen als alternatieve verklaring voor het positieve effect van het percentage katholieken ons wellicht niet verder.

Men kan zich afvragen of het wel echt de katholieken waren die joden hielpen. Plaatselijke studies en biografieën gaven ons daarover geen uitsluitsel omdat zelden de religie van de helpers is genoemd (Smits, 2003). In enkele studies naar motivaties van helpers bleek religie niet de belangrijkste factor om hulp te bieden (zie Oliner & Oliner, 1988). Een moeilijkheid van dergelijke studies is dat ze over het algemeen alleen verhalen over mensen die succesvol hebben geholpen; dat wil zeggen dat helpers en joden de oorlog overleefden. De geschiedenis wordt zo geschreven door overlevenden (Presser, 1965: deel 2).

Joden doken niet alleen onder in de eigen woonplaats. Vooral na de oprichting van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO) werden de mogelijkheden om binnen en buiten de eigen woonplaats onder te duiken groter. Wellicht kan het zo zijn dat joden die woonden in gemeenten met relatief meer katholieke inwoners, de jodenvervolging overleefden door onder te duiken buiten de eigen woonplaats. We zien op dit moment geen mogelijkheid om deze veronderstelling nader te toetsen. Om een onderduikplek buiten de eigen woonplaats te vinden was bovendien vaak hulp nodig van andere stedelingen, dorpsgenoten of lokale verzetslieden en afdelingen van de LO.

Er is wel gesteld dat katholieken en hun kerk minder staatsgetrouw waren (Luykx, 2000). Vooroorlogse criminaliteitscijfers wijzen daarnaast uit dat katholieken vaker waren betrokken bij criminele activiteiten dan andere gelovigen en ongelovigen (Bonger, 1913). Geopperd kan worden dat katholieken zich in mindere mate hielden aan regels van het wereldlijk gezag. Dat zou betekenen dat katholieken eerder bereid waren verzet te plegen tegen het wereldlijk gezag.⁶ Tijdens de bezettingstijd was dit gezag in handen van de nationaal-socialistische bezetter.

Stakingen in gemeenten kunnen een indicator zijn voor de mate waarin men zich onttrekt aan of verzet tegen regelgeving. Correlatieberekeningen met cijfers over stakingen in gemeenten tussen 1935-1939, zoals verzameld door Van der Velden en door ons bewerkt tot een stakingsmaat (Van der Velden, 2000: 340), wijzen uit dat er geen significante samenhang bestaat tussen het percentage katholieken en de stakingsactiviteit in een gemeente ($r = 0,041$; $p = 0,654$; $n = 122$). Deze weg lijkt niet de goede richting te zijn om de katholieke paradox verder te verklaren.

Naar aanleiding van de uitspraak van Pius XI in 1938, gericht aan een groep pelgrims uit België: '*... in geestelijke zin zijn wij allen semieten*' (Jansen, 1981: 206-207), kan wellicht gesteld worden dat hier het anti-judaïsme te beperkt is opgevat.⁷ Het anti-judaïsme zou dan moeten worden opgevat als de tegenstelling tussen gelovigen of godsvolk enerzijds en heidenen of (nog erger) fascisten anderzijds. Alle christenen zouden geneigd zijn geweest joden te helpen die werden bedreigd door fascistten; joden immers zijn gelovigen (vergelijk Oliner & Oliner, 1988). Met deze opvatting kan de positieve samenhang tussen het percentage katholieken in een gemeente en het percentage joodse overlevenden worden begrepen. Tegelijkertijd stelt deze opvatting ons dan echter voor een andere paradox, namelijk de negatieve samenhang van de percentages gereformeerden en Nederlands-hervormden met de percentages joodse overlevenden in gemeenten (zie tabel 1).

Noten

1. Peter Tammes promoveerde in 2004 aan de Radboud Universiteit Nijmegen op het proefschrift '*Gif laten wij niet voortbestaan*'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945. Hij publiceerde onlangs '*U draagt geen ster*'. De vervolging van joodse inwoners in Bergen (NH) tijdens de Tweede Wereldoorlog. E-mail: p.tammes@hetnet.nl.

Annika Smits studeerde sociologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en is momenteel als promovendus verbonden aan de afdeling Geografie en Planologie van de Universiteit van Amsterdam. De titel van haar doctoraalscriptie luidt: *De katholieke paradox. De invloed van katholieken op de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeentes tijdens*

de Tweede Wereldoorlog. Correspondentieadres: Nieuwe Prinsengracht 130, 1018 VZ Amsterdam. E-mail: a.w.m.smits@uva.nl.

2. In oktober 1940 maakte de bezetter in Nederland bekend dat een persoon met drie of vier joodse grootouders werd beschouwd als 'vol'jood. Personen met twee joodse grootouders die gehuwd waren met een 'vol'jood of die zelf lid waren van de Nederlands of Portugees Israëlitische kerk werden eveneens beschouwd als 'vol'jood. Personen met twee joodse grootouders die niet lid waren van dit kerkgenootschap of die waren gehuwd met een 'ariër' waren 'half'joods, en personen met één joodse grootouder 'kwart'joods. Een grootouder was zonder meer 'vol'joods 'wanneer deze tot de joodsch-

kerkelijke gemeenschap behoort heeft of behoort' (Presser, 1965: deel 1, 54-56).

3. Een Israëliet is iemand die behoorde tot het Nederlands of Portugees Israëlitisch kerkgenootschap.
4. De volkstelling van 1947 ligt dichterbij 1942 dan die van 1930, het jaar van de laatste vooroorlogse volkstelling.
5. Een adresboek voor rooms-katholiek Nederland met een datum dichterbij de oorlogsjaren is door ons niet gevonden.
6. Deze suggestie is geopperd door criminoloog prof. dr. F. Bovenkerk.
7. Deze verklaring voor de katholieke paradox is geopperd tijdens de bijeenkomst van de werkgroep godsdienstsociologie in mei 2004.

Literatuur

Adresboek voor Rooms-Katholiek Nederland (1933). Schiedam: Laboremus.

Aukes, H.W.E. (1956). *Kardinaal De Jong*. Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij het Spectrum.

Blom, J.C.H. & Cahen, J.J. (1995). Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940). In J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld, & I. Schöffner. (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (pp. 247-312). Amsterdam: Uitgeverij Balans.

Bonger, W.A. (1913). *Geloof en misdaad. Een criminologische studie*. Leiden: Brill.

Cammaert, A.P.M. (1994). *Het verborgen front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Leeuwarden/Mechelen: Eisma B.V.

Cartens, J. (1980). *Een Roomsche jeugd. Een Relas*. Amsterdam/Brussel: Elsevier Manteau.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1932-1934). *Volkstelling 31 December 1930. Deel 3. Kerkelijke gezindte*. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1932-1934). *Volkstelling 31 December 1930. Deel 7. Uitkomst van de beroepstelling, bedrijfsindeling*. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1935). *Statistisch overzicht verkiezingen 1935. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden*. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1937). *Statistisch overzicht verkiezingen 1937. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal*. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1950). *12de volkstelling annex woningtelling 31 mei 1947. Deel 5. Kerkelijke gezindte*. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.

Croes, M. & Tammes, P. (2004). 'Gif laten wij niet voortbestaan.' *Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. Amsterdam: Aksant.

- De leden van de Nederlandse R.K. bisschoppenconferentie. Levend uit één en dezelfde wortel. Woord van de Nederlandse bisschoppen aan hun gelovigen in het 50ste bevrijdingsjaar 30 jaar na de afkondiging van Nostra Aetate. *Katholiek Nieuwsblad* 27-10-1995, jg.13, nr. 4.
- Durkheim, E. (1951). *Suicide*. New York: The Free Press.
- Graaf, N.D. de, Need, A. & Ultee, W. (2000). Levensloop en kerkverlating: Een nieuwe en overkoepelende verklaring voor enkele empirische regelmatigheden. *Mens & Maatschappij*, 75, 229-257.
- Groos, M. (1997). Bomans en *Het Jodenjongentje*. *Nieuw Letterkundig Magazijn*, XIV, 2, 45-47.
- Hirschfeld, G. (1991). Niederlande. In Benz, W. (red.), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (pp. 137-166). München: Oldenbourg Verlag.
- In memoriam-Lezecher* (1995). Den Haag: Sdu.
- Jansen, H. (1981). *Christelijke Theologie na Auschwitz. Theologische en kerkelijke wortels van het antisemitisme*. 's-Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum B.V.
- Jong, L. de (1969-1991). *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Kempner, R.M.W. (1969). *Twee uit honderdduizend. Anne Frank en Edith Stein. Onthullingen over nazimisdaden in Nederland voor het gerechtshof te München*. Bilthoven: Uitgeverij H. Nelissen.
- Klinken, G.J. van (1996). *Opvattingen in de Gereformeerde kerken in Nederland over het jodendom 1896-1970*. Kampen: Uitgeverij Kok.
- Konig, R. (1997). *Christelijke religie en antisemitisme in Nederland 1990*. Kampen: Uitgeverij Kok.
- Kooy, G.A. (1982). *Het echec van een 'volkse' beweging: nazificering en denazificering in Nederland, 1931-1945*. Utrecht: Hes.
- Luykx, P. (2000). *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw*. Nijmegen: Uitgeverij Sun.
- Manning, A.F. (1978). De Nederlandse katholieken in de eerste jaren van de Duitse bezetting. In *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum* (pp. 105-129). Nijmegen: Dekker & Van der Vegt.
- Minderaa, J.Th. (1982). Crisis en stembus. De NSB en de gevestigde orde. In H.W. Dunk von der (red.), *In de schaduw van de depressie* (pp. 21-65). Alphen aan den Rijn: A.W. Slijthof.
- Moore, B. (1998). *Slachtoffers en overlevenden*. Amsterdam: Bakker.
- Mulder, W. (1942). *Parochie en parochiegeestelijkheid*. Utrecht/Nijmegen: Dekker & Van der Vegt N.V.
- Oliner, S.O. & Oliner, P.M. (1988). *The Altruistic Personality. Rescuers of Jews in Nazi Europe*. New York: The Free Press.
- Pius-almanak: jaarboek voor katholiek Nederland* (1941; 1943). Alkmaar.
- Plas, M. van der & Roes, J. (1973). *De kerk gaat uit. Familiaalalbum van een halve eeuw katholiek leven in Nederland*. Bilthoven: Ambo.

- Pennings, P. (1991). *Verzuiling en ontzuiling: de lokale verschillen*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok.
- Presser, J. (1965) *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Ramakers, J. (1990). De houding van Nederlandse Katholieken tegenover de joden. In D. van Arkel; B. ter Haar, L. Lucassen, J. Ramakers, & J. Ross. (red.), *Van Oost naar West. Racisme als mondiaal verschijnsel* (pp. 87-100). Leiden: Stichting Historische Racisme Studies.
- Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters (1942). *Statistiek der Bevolking van Joodschen bloed in Nederland*. 's Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Schulten, C.M. (1995). *'En verpletterd wordt het juk'. Verzet in Nederland 1940-1945*. Den Haag: Sdu uitgevers.
- Smeets, J. (1988). *Tussen plicht en geweten. Een dilemma van de Utrechtse politie 1940- 1945*. Doctoraalscriptie geschiedenis. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Smits, A. (2003). *De katholieke paradox. De invloed van katholieken op de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeentes tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Doctoraalscriptie sociologie. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Snoek, J.M. (1990). *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945: De protesten bij Seyss-Inquart. Hulp aan joodse onderduikers. De motieven voor hulpverlening*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok.
- Stokman, S. (1945). *Het verzet van de Nederlandsche Bisschoppen. Tegen nationaal socialisme en Duitse tyrannie*. Utrecht: Het Spectrum.
- Touw, H.C. (1946). *Het verzet der Hervormde Kerk*. 's-Gravenhage: Boekencentrum N.V.
- Ultee, W. (2001). Blijvend welvarend, voortdurend verdraagzaam? Algemene verklaringen voor enkele bijzonderheden van Nederland. In D. Fokkema & F. Grijzenhout (red.), *Rekenchap 1650-2000* (pp. 321-344). Den Haag: Sdu uitgevers.
- Ultee, W., Arts, W. & Flap, H. (1992). *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Velden, S. van der (2000). *Stakingen in Nederland. Arbeidersstrijd 1830-1995*. Amsterdam: Aksant.
- Vellenga, S.Y.A. (1975). *Katholiek zuid Limburg en het fascisme. Een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig*. Assen: Van Gorcum & comp. B.V.